

Els Ibers del País Valencià. Societats i paisatges de l'edat del ferro a la façana central mediterrània

Ignasi Grau Mira*
Universitat d'Alacant

Rebut 8 gener 2024 · Acceptat 20 abril 2024

Resum

Aquest treball ofereix una anàlisi de l'organització dels paisatges i les estructures socioeconòmiques i polítiques d'època ibèrica al País Valencià durant el primer mil·lenni aC. A través de l'anàlisi espacial s'ofereix una lectura de les dinàmiques històriques i de l'evolució de les societats ibèriques en el marc del procés d'urbanització del Mediterrani occidental. Malgrat les clares evidències de diferenciació social, proposa un model general d'organització sociopolítica de grups amb una forta estratificació social, però també amb comportaments d'ordre corporatiu.

PARAULES CLAU: edat del ferro, cultura ibèrica, País Valencià, urbanització, heterarquies.

La cultura ibèrica es va desenvolupar per una extensa zona que cobreix des del migdia peninsular fins al sud de França, on tot un seguit de pobles de l'edat del ferro, en el primer mil·lenni abans de l'era, van compartir trets materials i processos socioeconòmics similars. En aquesta àmplia franja, l'àrea central corresponia a les actuals terres del País Valencià, sector que presenta unes trajectòries històriques i expressions culturals pròpies, encara que relacionades amb els sectors veïns. I també convé assenyalar que podem trobar diferències importants en el si d'aquest ampli territori central.

La centenària investigació ibèrica en terres valencianes¹ s'ha vist molt impulsada a les darreres dècades. Gràcies a les recerques desenvolupades des de les institucions locals i regionals, museus i universitats, avui dia hem assolit un destacat coneixement arqueològic que no deixa d'incrementar-se a hores d'ara. I el que és més important, s'ha produït la maduració dels models teòrics per a comprendre les dinàmiques socials i territorials d'aquests pobles que van configurar una de les cultures més rellevants en la Mediterrània antiga. Amb aquest bagatge documental, el propòsit d'aquestes pàgines és precisament oferir una síntesi de les dinàmiques sociopolítiques, culturals i territorials dels ibers al País Valencià.

Disposem de molt poques referències en els textos grecollatins, que únicament ens permeten una localització geogràfica dels antics pobles ibèrics de la zona.² Aquestes descripcions es refereixen a dos grans moments cronològics. Les fonts més antigues, Hecateu o Aviè, descriuen els

pobles que ocupaven la zona entre els segles VI i V aC. Al sud, i afrontant amb els *mastiens* que es van estendre per la zona oriental d'Andalusia i les costes del sud-est, es localitzarien els *gimnetes*. Aquest poble ocupava des del riu Segura fins al riu Xúquer. Entorn d'aquest riu, anomenat *Sicà* a les fonts, s'installaria el poble amb el mateix nom, i al nord es trobarien els *esdetes*, que ocuparien el sector central valencià. Més al nord, a les actuals terres de Castelló, les fonts parlen dels pobles dels *ilaragautes*.

El segon grup de fonts, basades en Plini o Ptolemeu, il·lustra la situació geogràfica en època imperial cinc segles després. Ara ens trobem amb els *contestans*, que s'ubiquen a la zona ocupada anteriorment pels *gimnetes*; a partir del riu Xúquer, que en aquests textos es denomina *Sucro*, es localitzen els *edetans*, que s'estenen per la zona valenciana que anteriorment ocupaven *sicans* al sud i *esdetes* al nord. Darrerament, al territori ara castellonenc, hi apareixen els *ilercavons*.

L'existència d'una certa coincidència espacial i la similitud d'alguns noms ètnics, com *esdetes-edetans* o *ilaragautes-ilercavons*, ha portat a considerar que la distribució dels pobles més antics es mantenia estable i que d'unes ètnies primitives es va evolucionar cap a les d'època imperial. També és interessant assenyalar que els dos pobles més antics a les terres meridionals, *gimnetes* a l'àrea de la costa i *sicans* a l'interior i entorn del riu Xúquer, es corresponen amb sengles espais geogràfics distingibles a la regió: planures obertes al mar en l'entorn del Baix Vinalopó - Baix Segura i una zona interior de muntanyes voltant les valls del Serpis i el Xúquer. A més, la denominació de *gimnetes* connecta les zones litorals amb les properes illes homònimes, les *Gimnèsies*. Aquest vincle toponímic tindria el seu correlat amb la relació constatada arqueològica-

* **Adreça de contacte:** Departament de Prehistòria, Arqueologia, Història Antiga, Filologia Grega i Filologia Llatina, Universitat d'Alacant. Apartat de Correus 99, 03080 Alacant. Tel. +34965903400 ext: 2836. E-mail: ignacio.grau@ua.es

ment a partir de la forta influència de l'ambient fenicio-púnic d'Eivissa a la zona.

La geografia antiga de les terres del País Valencià que presenta aquest mosaic de pobles es veuria avalada per la mateixa realitat arqueològica, que mostra sensibles diferències en els patrons d'assentament i l'organització socioeconòmica. Tot això amb un marc de trets culturals comuns i dinàmiques històriques semblants. La recerca actual té com un dels reptes principals, precisament, analitzar els processos generals que van configurar les poblacions de l'edat del ferro i al mateix temps reconèixer la variabilitat dels diferents territoris amb atenció a les dinàmiques de les estructures locals.

Possiblement, un fet diferencial i determinant d'aquesta zona és el caràcter obert al Mediterrani que va facilitar la gènesi d'espais colonials en alguns sectors, especialment a les terres meridionals, que va afavorir l'adopció d'influències foranes i la integració primerenca en xarxes econòmiques supraregionals. Aquests influxos externs integrats a les mateixes dinàmiques locals van modelar les diverses formes socials i territorials. Avui dia, aquest escenari s'interpreta des d'una perspectiva centrada en la connectivitat i ja no pretenem identificar la primacia de fenòmens endògens o externs sobre els motors de canvi: reconeixem el paper d'ambdós factors. D'aquesta manera, l'edat del ferro ibèrica s'insereix en la dinàmica a la Mediterrània que ha promogut enfocaments interpretatius derivats d'estudis sobre la globalització moderna.³

LA FORMACIÓ DELS PAISATGES I LES SOCIETATS AL FERRO ANTIC. SEGLES VIII-VI AC

Trajectòries socioeconòmiques, impacte mediterrani i estructures polítiques

Entre els segles VIII i VI aC principalment, encara que amb inicis lleugerament anteriors, hi va haver profundes transformacions històriques que donaren lloc a un nou model de societat. Els grups previs de finals de l'edat del bronze havien desenvolupat un model agrícola sedentari de caràcter camperol amb comportaments territorials aglutinants. La circulació d'alguns béns de prestigi en poques mans i l'existència d'alguns enterraments mostren certs processos de diferenciació social, però no especialment destacats. Es van anar constituint xarxes d'intercanvis de gran distància, que vinculaven les àrees atlàntica i mediterrània de la Península i que tenien com a objecte l'aprovisionament de metalls i altres matèries primeres. Sobre aquesta estructura preexistent, durant el ferro antic, des del segle VIII aC, es van intensificar els intercanvis gràcies als mercaders fenicis assentats a la desembocadura del Segura, al Cabeço Xiquico de l'Estany, primer, i de la Fonteta, poc després.

La integració d'aquestes economies locals en marcs regionals i supraregionals va suposar la modificació dels esquemes tradicionals cap a models que buscarien l'increment de la producció. El creixement econòmic, incentivat

pels grups dirigents i en part canalitzat en els intercanvis, va tindre com a conseqüència l'augment demogràfic que van sostenir processos de concentració poblacional i d'expansió econòmica.

D'altra banda, la interacció amb les poblacions mediterrànies va introduir elements fonamentals que caracteritzaren els models econòmics de l'edat del ferro. Ens referim a innovacions tecnològiques com la metallúrgia del ferro o la terrisseria a torn, que afavoriren l'expansió de les forces productives i l'especialització creixent de la producció. També es va transformar l'agricultura del període amb l'adopció de nous cultius, com la vinya, i el desenvolupament d'altres fruiters, que se sumen als cereals i llegums conreats amb anterioritat. Aquestes plantes són de cicle superior a l'any, la qual cosa va variar la relació de les persones amb la terra, de manera que l'augment dels temps per a esperar les collites i les inversions a llarg termini van haver de fomentar els drets sobre les parcel·les i intensificar els vincles amb el sòl.

Tots aquests canvis tenen la millor expressió en un nou model de poblament basat en l'aparició de grans poblats fortificats i d'altura, que controlaven petits territoris on es disposaven xarxes d'assentaments rurals. Són els anomenats *oppida* per la investigació ibèrica. Les evidències assenyalen els processos de concentració de la població i fortificació en un període de temps que abasta des del bronze final fins al ferro antic, en cronologies des del segle IX fins al VII, la qual cosa assenyalava la complexitat del procés i les diverses respostes locals, i podem assegurar l'existència de dinàmiques diferents en aquest procés general, com veurem a continuació.

El caràcter expansiu d'aquests processos va generar la fricció entre grups en competència per terres i vies de comunicació, situació que desembocaria en la rivalitat i el conflicte entre les comunitats assentades a cada territori. Això explica que els principals poblats buscaren llocs dominants i reforçats per muralles i on la concentració residencial pretenia fer front a aquests desafiaments.

Agregacions urbanes i societats coalescents a les terres centrals i meridionals valencianes

A les comarques meridionals, trobem un bon exemple d'aquest procés d'agregació poblacional a la Penya Negra iniciat en el període de trànsit entre el bronze final i el ferro antic, al segle IX aC. Una nombrosa població es va concentrar en un turó ample i escarpat buscant posicions encimbellades, la qual cosa delata preocupacions defensives que posteriorment, cap al segle VII aC, van provocar que es bastiren fortificacions. La puixança econòmica del centre, amb una destacada activitat artesanal, va caminar alhora amb les profundes transformacions socials que es documenten al poblat i també al registre funerari de la necròpolis del lloc, a les Moreres. Aquest cementiri preludia el model d'espai funerari de cremació de grups exclusius que es desenvoluparà posteriorment, ja a l'època ibèrica.⁴

Un altre exemple precoç d'aquest procés d'agregació és el de la Solana del Castell de Xàtiva, que arranca també al

voltant del segle IX aC, quan s'estructura un extens assentament en graderia que ocupa bona part del vessant del turó, amb cases àmplies de planta absidal. L'àrea d'hàbitat estava protegida per un potent mur de contenció que era una muralla amb una possible torre o reforç exterior.⁵

Els assentaments als quals hem fet referència assenyalen un procés de centralització de la població en nuclis fortificats que s'escalona durant segles i que ens porta a deduir dinàmiques diverses i complexes, amb pulsions de fortificació que es poden relacionar amb moments de conflicte. El procés s'inicià en el bronze final, possiblement vinculat al control de les xarxes d'intercanvi interregionals prèvies a l'arribada dels fenicis.⁶ Amb posterioritat, aquest procés es va intensificar, especialment a partir del segle VII aC, quan en trobem una extensió a la major part de les comarques en què es desenvolupen centres que aspiren al control del territori i de les vies de comunicació.

Les dinàmiques històriques d'aquest territori s'han d'emmarcar en contextos de cooperació i d'interrelació entre grups locals i fenicis implicats en el control de la producció i dels intercanvis. A la zona de la Marina Alta, destaca l'Alt de Benimaquia de Dénia, un poblat indígena d'altura, sòlidament fortificat i on es documenten les primeres premses peninsulars per a la producció excedentària de vi. La interacció amb els semites explica l'adquisició del coneixement tecnològic necessari per a produir aquesta beguda alcohòlica, la distribució de la qual devia ser fonamental per a la creació de xarxes de poder i consolidació del prestigi dels cabdills locals a partir del consum ritualitzat. A la Marina Baixa, la Vila Joiosa documenta l'existència d'una forta empremta de les influències mediterrànies, possiblement vinculada al focus semita de la veïna Eivissa, especialment visible a les necròpolis de cremació datades a la darrerïa del segle VII i al segle VI aC, com les Casetes. Les tombes presenten destacats elements de procedència oriental, entre els quals destaquen la joieria orientaltzant, amulets o ceràmica egípcia, que mostren relacions intenses amb el món semita i processos de redefinició de les comunitats locals fruit d'aquestes trobades.⁷

Les valls i serres del sud de València i nord d'Alacant mostren aquesta mateixa dinàmica d'emergència de poblats amb funció de llocs centrals i de control de la producció i distribució dels productes d'intercanvi. A la zona alcoiana trobem el Puig d'Alcoi, la Covalta o el Cabeçó de Mariola. Juntament amb aquests *oppida* destaca l'aparició d'un dens poblament de caràcter rural lligat a la intensificació de l'activitat agrícola.

Seguint al nord, el poblament es va articular en entitats autònomes corresponents a les principals valls de la regió, com les del Magre o el Túria. Assistim a la concentració poblacional en nuclis també entre els segles IX i VII aC i que van adquirir rellevància com a resultat del seu paper en la producció i en l'articulació de les xarxes d'intercanvi locals i regionals. Los Villares de Caudete de las Fuentes / *Kelin*, Sant Miquel de Lliria / *Edeta*, el Castell de Sagunt /

Arse o la Carència de Torís / *Kili* són alguns d'aquests centres que apareixen en esta fase i que posteriorment van articular els territoris durant una gran part de l'època ibèrica.

El patró funerari característic d'aquestes zones és el de petites àrees d'enterrament en l'àmbit rural. És el cas del mas del Regall a Alcoi, el Collado de la cova del Cavall a Lliria o la de Sant Cristòfol a Sagunt, per posar-ne alguns exemples. Es tracta de poques tombes que possiblement contribuïen a arrelar les poblacions als nous territoris a partir de la fixació ritual d'avantpassats. Es tracta d'un tipus d'enterraments que s'aparta de les necròpolis més grans i articulades, com les esmentades de la Vila Joiosa o les Moreres, indicatiu de processos socials diferents.

Petits centres de poder del nord del País Valencià

Mentre això succeïa a les comarques centrals i meridionals de l'àrea d'estudi, a les terres septentrionals de les comarques castellonenques s'esdevenien processos territorials de naturalesa diferent i que s'evidencien en la configuració de nuclis distints. Ací assistim a l'edificació de nuclis de reduïda grandària, que no superen la mitja hectàrea en els casos majors, i dotats de potents fortificacions amb murs espessos i sòlides torrasses. Aquest model de poblament es desenvolupa fonamentalment entre finals del segle VIII i el segle VI aC, en el context històric dels inicis dels contactes fenicis en aquests territoris.⁸ L'obertura de les comunitats locals a aquests intercanvis seria l'efecte catalitzador per a la gènesi d'aquesta mena d'enclavaments entre els exemples dels quals trobem Los Morrones de Cortes d'Arenós⁹ o el Tossal del Mortòrum,¹⁰ que emprarem per a il·lustrar el model.

Los Morrones és un petit enclavament, amb aproximadament 0,11 ha l'ocupació del qual es va iniciar en el trànsit entre els segles VIII-VII aC. Hi destaca el potent sistema defensiu compost per torre, terrasses laterals de suport i muralles, que defineixen l'espai i condicionen l'ordenament intern de l'assentament. Segons la seua excavadora, les defenses no sols van tindre una funció defensiva, sinó també la d'exposar el poder i el prestigi. En el si de la comunitat sembla destacar una família resident a la casa principal de l'assentament i que despunta entre la resta d'habitatges caracteritzats per la senzillesa i l'homogeneïtat dels repertoris domèstics.¹¹

Per la seua part, el Tossal del Mortòrum és un assentament de cronologia i característiques semblants que ocupa un espai aproximat de 0'12 ha sòlidament fortificat. Se n'inicia una ocupació en els mateixos moments del ferro antic, encara que en aquest cas es tracta d'una reocupació de l'enclavament després d'una fase de hiatus respecte als nivells de l'edat del bronze.

Les bases econòmiques d'aquests poblats es trobaven en l'aprofitament agropecuari de l'entorn i possiblement en la mineria del ferro, que va poder proporcionar els recursos per a l'intercanvi dels productes fenicis presents entre els seus repertoris. Els estudis actuals matisen el pes de les activitats metallúrgiques que havien estat emfatit-

zades i les valoren com a complementàries en l'estructura econòmica, si s'ha de jutjar per la procedència forana dels metalls processats.¹²

En general, a les comarques castellonenques trobem aquest tipus de petits assentaments del ferro antic que van tenir continuïtat en l'ibèric antic protegits fortament per muralles i fortificacions. Als casos descrits, podríem afegir-hi Santa Llúcia, el Puig de la Misericòrdia a Vinaròs, el Puig de la Nau a Benicarló, Mas de Fabra a Vinaròs, el Torrelló del Boverot a Almassora, Orpesa la Vella a Orpesa o Vinarragell a Borriana.

Com ja ha sigut dit, els primers contactes fenicis van provocar en les comunitats locals una adaptació de les formes de vida i la integració en les dinàmiques culturals de la façana mediterrània. Més enllà dels processos culturals, volem emfatitzar que la configuració de petits assentaments que expressen el seu poder en les destacades arquitectures defensives remet a un model social diferent dels del sud. Ací sembla que l'agregació és limitada i que no busca formar amplis assentaments per a la gestió del territori, sinó més aviat una concepció de cèl·lules autònomes agregades sòlidament. En el si dels poblats, els ambients domèstics no hi mostren diferències destacades d'estatus econòmic i social. Encara que es poden apreciar habitatges principals, a parer meu no expressen grans distàncies socials. Més aviat tot el grup resident es degué reconèixer com una comunitat estretament integrada enfront dels altres nuclis.

En aquest context, podem entendre la fortificació, que és el tret destacat, com una forma de cohesió i identificació de la comunitat davant del risc d'emergència de formes accentuades de desigualtat social. Aquestes obres monumentals van suposar la canalització dels recursos materials col·lectius i la desviació de les possibles friccions a l'interior del col·lectiu cap a la rivalitat entre comunitats. Es pot veure en aquest plantejament la influència de P. Clastres, que assignava a la guerra una importància destacada entre els mecanismes que evitaven l'escissió del grup i el manteniment de la seua forma social indivisa.¹³ En aquest cas, la competència, la fricció i el conflicte entre aquestes petites comunitats pròximes entre si portaria a bastir aquests enclavaments sòlidament fortificats.

Trajectòries territorials diferents per a diferents models socials

Així les coses, les característiques dels enclavaments fortificats ens permeten reconèixer distintes dinàmiques i models socials a les diferents àrees del País Valencià. Les terres meridionals presenten amplis centres poblacionals i tendències territorials aglutinants que van perdurar en el temps i es van desenvolupar en els segles posteriors. Mentrestant, a les comarques septentrionals hi van proliferar petites cèl·lules de poder amb una existència limitada en el temps, perquè en la seua majoria van acabar en la fase del ferro antic i únicament alguns exemples destacats van continuar al segle v aC, com el Puig de la Nau. Són dues respostes diferents que s'emmarquen en el context

d'obertures de les societats locals als intercanvis mediterranis, a la competició pels recursos de l'entorn i la formació de territoris propis de cada comunitat.

EL PERÍODE IBÈRIC ANTIC (SEGLES VI-V AC). LA CONSOLIDACIÓ DE CANVIS CULTURALS I TERRITORIALS

L'inici de l'època ibèrica a finals del segle vi és clarament una continuïtat històrica que segueix els processos socials i espacials ja esmentats, i així les comunitats de l'àrea van avançar cap a la configuració de paisatges fortificats i territoris exclusius. Al mateix temps es van anar conformant i consolidant els trets culturals que defineixen la cultura ibèrica. Ens referim principalment a la generalització de la ceràmica a torn ibèrica, els estris i l'armament de ferro, l'escriptura o les necròpolis de cremació, i en algunes regions, la gran escultura en pedra.

La gradual especialització artesanal vinculada a les tècniques metal·lúrgiques i ceràmiques, com s'observa al Puig de la Nau,¹⁴ a *Kelin*¹⁵ o al Puig d'Alcoi,¹⁶ per esmentar només alguns assentaments, va fomentar un model econòmic més complex i diversificat que va consumir la divisió social del treball. La utilització d'instrumental de ferro va permetre l'ampliació dels camps de cultiu, l'augment de la productivitat i la producció agrícola, reflectits en un dens poblament rural que va impulsar la intensificació agrícola iniciada en segles precedents.

La producció ceràmica a torn va afavorir que l'elaboració de bona part dels atuells isquera del grup domèstic per a fer-se en obradors i terrisseries. Aquest i altres canvis en les activitats domèstiques van alliberar bona part de la força de treball, bàsicament femenina, que va poder destinar-se a tasques que es van incrementar exponencialment, com l'activitat tèxtil. Mentre s'estenia l'ús de ceràmiques a torn es produïen canvis qualitatius, amb el treball de fils primers amb noves tècniques de filatura, com prova l'extensió de fusaiols d'os¹⁷ i, sobretot, l'augment exponencial de l'instrumental tèxtil. A parer meu, aquesta producció de teixits va superar àmpliament les necessitats de les famílies per convertir-se en béns fàcilment acumulables, transportables i transferibles, i que, sens dubte, van ser producte d'intercanvis i generaren riqueses.

Un altre tret destacable en aquesta fase va ser la interrupció del flux de productes fenicis, que assenyalava els canvis en els circuits i sistemes d'intercanvis. Aquesta activitat es va concentrar en centres costaners com l'Oral, la Vila Joiosa, el Grau Vell de Sagunt o el Puig de la Nau, i va arribar molt esporàdicament a les terres de l'interior. Possiblement hi va haver una substitució gradual de béns forans a causa del desenvolupament de produccions locals, com el preuat vi, que va començar a produir-se localment i va substituir les importacions fenícies. Això, necessàriament, va haver d'afectar les relacions socials construïdes sobre la redistribució de béns preuats i els rituals de comensalitat.

Els canvis s'expressen en la consolidació dels esquemes territorials que hem mencionat anteriorment amb les dinàmiques diferents entre els territoris. A les terres septentrionals s'hi continuen refermant els centres de poder de dimensions reduïdes, que reflecteixen les limitacions en el procés d'agregació residencial, possiblement limitats a grups de poder, famílies i propparents que s'elevan al capdamunt de la societat.

Vinculades a aquestes cèl·lules de poder són les nombroses necròpolis de cremació, amb les característiques urnes d'orelletes i aixovars formats per alguns elements d'armament, com llances, i elements de distinció en la vestimenta i l'adornament corporal, com els fermalls de cinturó, fibules o arracades. Aquests cementiris tenen una extensió reduïda, amb algunes desenes de tombes, i són molt nombrosos, vinculats a cadascuna de les fortaleses de la zona. Aquestes necròpolis són pròpies de grups excloents, ja que l'escàs nombre de tombes indica que la major part de la població no tenia dret a l'enterrament en aquests espais. S'hi configura, d'aquesta manera, un paisatge atomitzat en petites unitats territorials amb l'emergència de lideratge per part d'algunes famílies i grups que es destaquen en les seues residències fortificades i en la distinció funerària.

Als territoris de l'àrea central del País Valencià, hi continuen els processos d'agregació territorial i centralització d'abast més ampli. A *Kelin*, *Edeta* o *Arse*, hi va haver un augment dels poblats amb mostres d'un ordenament jerarquitzat del territori. Es van acompanyar del desenvolupament del poblament rural, amb granges i alqueries com la Senya, al territori edetà, la qual cosa indica l'increment de l'activitat agrària vinculada a l'expansió demogràfica i al desenvolupament de l'economia política.¹⁸

A la major part de les comarques del sud de València i nord d'Alacant també es van continuar les tendències anteriors de densificació rural i jerarquització del poblament. Les desembocadures del Xúquer, el Serpis o la zona de la Marina Baixa es desenvolupen com a connectors al mar dels territoris interiors. L'Alter de la Vint-i-huitena a la Ribera Baixa, la Vital-Hospital de Sant Marc a la Safor o el potent focus de la Vila Joiosa donen testimoni d'aquest ordenament. A les terres del Baix Segura i del Baix Vinalopó s'assisteix a una profunda transformació amb el final de la presència fenícia i l'adquisició del protagonisme d'enclavaments ibèrics, com l'Oral, que van reordenar l'estructura territorial.¹⁹ És possible que aquesta zona tingués el centre de referència a l'Alcúdia d'Elx, com proven els importants vestigis escultòrics del seu entorn, com veurem a continuació, i les evidències d'ocupació, encara escassament conegudes, relacionades amb aquest període.²⁰

La transformació del model econòmic i els avenços de la jerarquització social, encara que amb diferents desenvolupaments en cada àrea, es van expressar en les formes de materialització ideològica de les estratègies de domini social dels grups de poder. Així, a la meitat sud de les terres valencianes, destaca l'aparició de la gran estatuària en pedra a partir del segle v aC. És el mode d'expressió de

l'hegemonia social de potents grups dominants. Com ja hem indicat, el territori entorn de l'Alcúdia es converteix en un focus de gran rellevància. Alguns exemples, com el tors del guerrer o la cèlebre Dama d'Elx, donen bon compte d'aquest fenomen. Generalment, aquests monuments es vinculen al desenvolupament de les necròpolis de cremació a partir de la segona meitat del segle v aC. Alguns exemples d'aquests cementiris són el Corral de Saus, el Cabezo Lucero, el Molar, les Casetes o Poble Nou, que mostren el desenvolupament i la sanció simbòlica de les desigualtats socials. A partir dels funerals i dels monuments es va construir i es va expressar el poder de les famílies dominants de la comunitat i els seus parents immediats.²¹

Mentre tot això s'esdevenia en terres meridionals, al nord del Xúquer les estratègies de distinció social no van fer servir aquestes manifestacions escultòriques, ni van desenvolupar les àmplies necròpolis de cremació. Almenys no amb la mateixa profusió, ja que algunes escultures apareixen esporàdicament en llocs com Sagunt o la Carència i es poden relacionar amb tombes, o bé amb monuments. De tota manera, sembla clar que en aquest territori les estratègies simbòliques desplegades evitaven formes ostentoses d'expressió del poder i han de remetre a estructures socials de naturalesa diferent. Aquestes pautes simbòliques i altres patrons culturals assenyalen diferències de caràcter regional en sintonia amb la menció de diversos pobles de les fonts grecolatines.

L'ÈPOCA IBÈRICA PLENA (SEGLES V-III AC). LA CONFORMACIÓ DELS PAISATGES URBANS

L'increment de la complexitat social i la desigualtat

A finals del segle v i inicis del iv aC es constata un període d'expansió de l'habitatge amb l'aparició de nous *oppida* i el desenvolupament del poblament rural. Aquests canvis s'acompanyen d'una sèrie d'indicadors arqueològics que ens situen davant d'un panorama de creixement econòmic i increment de la complexitat social. Les bases es troben en la gestió agrícola del territori, que va proporcionar els productes de subsistència i els fons de renda amb què es podia mantenir una població creixent i una economia especialitzada, les artesanies i els intercanvis. Es van consolidar les tecnologies introduïdes anteriorment i l'articulació econòmica en esquemes cada vegada més complexos. També l'intercanvi va assolir un desenvolupament notable, com testifica l'aparició freqüent de béns de prestigi mediterranis com ara vaixelles fines àtiques i aliments envasats de procedència púnica.

Respecte de les activitats d'intercanvi, és necessari referir-se al desenvolupament de l'escriptura, que en aquesta zona va tenir una rellevància especial. Es documenta una concentració de testimonis escrits, principalment sobre làmines de plom i grafits ceràmics, en els sistemes d'escriptura meridional, nord-oriental i grecoibèric. Aquest últim, que fa servir la grafia jònica per a escriure l'iber, és

exclusiu de terres alacantines i murcianes, a excepció d'un plom a Sagunt, i delata la intensa coexistència de comunitats gregues i iberes amb una convivència tan estreta que va possibilitar l'aparició d'aquesta escriptura.²²

Tots aquests processos van conduir al reforçament de l'economia política i a l'increment de la desigualtat social. Els testimonis obtinguts en assentaments, paisatges, necròpolis i circulació de béns de prestigi remeten cap a un clar increment de la jerarquització social. Aquest ordre desigual troba la millor expressió en el paisatge funerari formalitzat en el període anterior i que ara assoleix el màxim desenvolupament. No obstant això, en aquest context d'increment de la desigualtat hi podem observar graus diversos de jerarquització i també tendències de caràcter igualitari i corporatiu.

Les necròpolis que a partir del segle iv aC sovintegen a les terres meridionals, com ja hem dit, expressen l'existència d'un ordre social definit per tres grans grups. El primer, el conformen aquelles persones enterrades en tombes amb escultures o amb aixovars remarcables, en què destaca l'armament. Un altre grup el constitueixen les persones amb accés a les necròpolis, però sense escultura i amb aixovars poc destacats. I, finalment, la població majoritària, que no va ser enterrada als cementiris per motius d'estatus. En definitiva, l'escissió de la societat en un estament de poderosos i gent comuna dependent.

La legitimació d'aquesta desigualtat es va basar també en estratègies com la manipulació de la violència simbòlica i la figura del protector de la comunitat, segons es desprèn de la importància del guerrer que es reconeix a les tombes. Altres representacions com les cèlebres dames ibèriques, entre les quals brilla amb llum pròpia la d'Elx, remeten a altres referents de poder que s'expressen en femení. Així, la vinculació genealògica a avantpassats preeminents, tant homes com dones, era a la base del poder, que tendeix a fer-se hereditari. Altres estratègies de distinció social emprades sovint es basaren en el control dels béns fets servir en festes i banquets, com el vi o les vaixelles fines procedents d'altres regions del Mediterrani. També el domini dels rituals i de les pràctiques esotèriques va ser una altra de les formes de creació i sanció de les diferències socials.

Els elements de materialització de les desigualtats es distribueixen de manera distinta en els diferents territoris, i també tenen una particular incidència cronològica. Això indica diverses maneres d'exercir el poder i la dominació i la seua dinàmica temporal. Com ja hem assenyalat, escultures i necròpolis són absents a la meitat nord de les terres valencianes, i assenyalarien formes atenuades de control i exhibició del poder en el marc de les estructures desiguals. Tanmateix, les necròpolis meridionals tan característiques dels segles v- iv aC pràcticament desapareixen a les acaballes d'aquest últim segle. Això pot significar, a parer meu, la mitigació de les estratègies excloents que segregaven els grups poderosos que s'arrogaven el paper predominant en la societat amb les honres funeràries i la perduració de la seua memòria a les necròpolis. A

partir d'aquest moment i durant el segle iii, el focus principal de l'activitat ritual es va desplaçar als santuaris, on es desenvoluparen rituals comunitaris que fomentaren l'agregació social i la creació de noves comunitats i identitats de caràcter urbà.²³

La conformació dels paisatges urbans

Les diferències regionals continuaren sent paleses en les formes d'ordenament territorial i les seues trajectòries, i mostren estructures sociopolítiques diferents. L'àrea septentrional va viure un període d'una certa debilitat ocupacional, amb un poblament escadusser i una absència de centres urbans que aglutinaven la població i ordenaven el territori. Només alguns assentaments, com el Torrelló del Boverot, la Balaguera o la Punta d'Orleil sembla que mantenen l'ocupació, mentre que els altres nuclis rellevants, com el Puig de la Nau, s'abandonen en aquest període.²⁴

Per contra, al centre i sud del país les formes d'ordenació territorial basades en cada *oppidum* i els seus dominis a escala local van donar pas a noves formes de cohesió a escala comarcal. En altres paraules, els territoris dispersos es van ajuntar per donar forma a noves estructures polítiques de caràcter aglutinant i àmbit comarcal, entorn dels 700-1.000 km². Els processos es van anar ordenant gradualment en el temps, i mentre sembla que a les terres centrals aquesta concentració urbana va assolir-se al segle iv, a les terres meridionals va tenir lloc unes quantes generacions després, cap al segle iii.²⁵ Farem un recorregut de nord a sud per aquestes ciutats ibèriques.

Los Villares de Caudete de las Fuentes és una de les ciutats ibèriques més ben conegudes, especialment en la seua evolució cultural i la seua estructura territorial, gràcies a una dilatada i àmplia investigació de moltes dècades. Situada sobre una lloma que domina la vall del riu Magre i amb una àmplia extensió que cobriria entorn de 10 ha, aquesta ciutat ibèrica s'ha associat, per part de la investigació numismàtica, amb la seca de *Kelin* del segle ii, que ens aporta el nom ibèric i mostra la rellevància de la ciutat en l'època ibèrica final, encara que la seua importància a la comarca es remunta fins al ferro antic, com ja hem descrit.²⁶

Als segles iv-iii aC, Los Villares desenvolupa un urbanisme complex en el qual es troben grans cases d'entre 80 i 100 m² i amb destacades capacitats d'emmagatzematge, juntament amb altres de més senzilles, fet que assenyalava la diferent extracció social dels habitants. Precisament el control d'un extens espai agrícola, on es distribueix un dens poblament subordinat, degué ser la font principal de riquesa d'aquesta ciutat, a més del domini sobre una important xarxa de camins.

L'altra gran ciutat ibèrica valenciana que destaca per l'extens coneixement dels seus principals trets urbans i territorials és la del Tossal de Sant Miquel de Lliria, seu de l'antiga *Edeta*,²⁷ que va presidir un ampli territori d'aproximadament 900 km² a la vall del Túria. Amb un origen antic, destaca en l'època plena per la seua posició de control territorial, l'àmplia extensió —entorn de 10 ha—, els

habitatges de l'elit rectora i la presència d'un temple urbà, que afirma la seua capitalitat des del camp simbòlic i ideològic.

L'estudi de la trama urbana i dels espais domèstics ha permès identificar les residències dels grups preeminents en l'anomenada illa 7, pròximes a altres edificis destacats i al temple ja alludit. Els habitatges d'aquests grups preeminents disposen d'infraestructures per al control i la transformació agrícola, com ara cups, almàsseres i forns, que remetien al control de la terra i a les produccions agràries com a font rellevant de riquesa. El domini simbòlic s'expressa en la seua autorepresentació en vaixelles prestigioses amb riques decoracions, a més del control i l'ús d'importacions mediterrànies. Aquests mateixos elements es troben en els habitatges destacats del territori i permeten reconèixer els grups socials preeminents dispersos i que configuren un model de poder descentralitzat.

El seu territori apareix plenament definit i articulat en l'època plena per un complex sistema de poblament amb fortins i caserius fortificats, connectats visualment amb la ciutat i que es van encarregar de controlar i explotar els espais territorials perifèrics, com el Puntal dels Llops o el Castellet de Bernabé. Tota una sèrie de llogarets i pobles, com la Mont-ravana o la Sénia, van explotar altres parcel·les de la vall.²⁸

La ciutat ibèrica d'*Arse*, al castell de Sagunt, destaca en l'àmbit costaner central del País Valencià, i la seua importància queda demostrada en els esdeveniments històrics de la conquesta i la destrucció cartaginesa, el *casus belli* que va ocasionar l'entrada de Roma en el conflicte. Emplaçada en un turó pròxim al litoral, domina les comunicacions marítimes i terrestres de l'eix costaner i un ampli espai agrícola del Camp de Morvedre. Tot sembla indicar que la ciutat es va desenvolupar principalment en època plena, quan es va dotar d'un ampli recinte emmurallat que va encerclar un espai d'entre 8 i 10 ha. Se situa al capdavant d'un complex sistema de poblament amb amplis poblats, com el Raboser, poblacions menors i talaies semblants a les que configuren el poblament de la veïna *Edeta*, encara que menys conegut.²⁹

Les restes de la ciutat ibèrica s'identifiquen només molt parcialment, emmascarades per les ocupacions històriques posteriors. Per a afavorir la gestió dels intercanvis supraregionals, es va desenvolupar un barri portuari al Grau Vell on s'han documentat les estructures i els materials vinculats a aquesta activitat, amb importacions i inscripcions ibèriques. També es relaciona amb els intercanvis l'encunyació de moneda en plata de la seca d'*Arse* des de final del segle iv aC.

Dominant la vall mitjana del riu Magre, trobem l'assentament de la Carència / *Kili*, a Toris. La ciutat era coneguda per investigacions i treballs efectuats fa algunes dècades, represos fa pocs anys i que han caracteritzat la ciutat ibèrica en la seua morfologia, duració, funcions i implantació territorial.³⁰ La ciutat es disposa en tres recintes emmurallats contigus amb diferents extensions que constitueixen una estructura en amplis replans aplanats.

Amb orígens antics, de manera semblant a altres nuclis, és en el període ibèric ple, entre els segles iv i iii aC, quan s'hi consolida la ciutat ibèrica amb obres de fortificació que tanquen els dos recintes superiors de l'assentament.³¹ A aquesta àmplia superfície s'hi han de sumar alguns elements rellevants, com la presència d'inscripcions ibèriques o ceràmiques figurades. Tradicionalment, s'ha relacionat aquesta ciutat amb la seca de *Kili*, encara que l'estudi numismàtic no permet confirmar-ho amb una total seguretat.

El Castellar de Meca és un imponent poblat emplaçat en una mola rocosa d'aspecte inaccessible, on domina una cruïlla de camins que uneix la franja costanera de les terres valencianes amb l'interior peninsular i controla un ampli espai agrícola. La ciutat s'estén per més de 15 ha amb evidències de fortificacions, camins tallats a la roca i algunes restes d'habitatge. El repertori moble presenta elements destacats que concorden amb la categoria urbana del lloc, com ara importacions mediterrànies, ceràmiques ibèriques amb decoració figurada i alguns epígrafs. L'origen de la ciutat se situa al ferro antic, amb l'apogeu en època plena i una destrucció violenta del poblat cap al trànsit dels segles iii-ii aC.³²

A la zona de la desembocadura del Xúquer se situa la ciutat de *Sucro*, coneguda especialment en relació amb els esdeveniments bèl·lics de la Segona Guerra Púnica i la Guerra de Sertori, encara que no hi ha consens de quin assentament era aquesta ciutat. La primera opció és l'Alter de la Vint-i-huitena, en el gual del riu a Albalat de la Ribera. L'existència d'un ampli assentament amb materials en una seqüència de llarga duració, des del ferro antic fins a època republicana, advocaria per aquesta opció. La segona opció és l'Alt del Fort a Cullera, ja a la costa. En diferents ubicacions del cim i del vessant del turó s'hi han trobat vestigis ceràmics i algunes estructures d'un assentament amb una cronologia entre els segles v i ii aC.³³ Davant d'aquestes mancances, hem d'esperar l'avanç dels estudis que aporten dades per a conèixer la realitat urbana i territorial en les boques del Xúquer.

Al cim i a la solana del castell de Xàtiva se situa la ciutat de *Saitabi*, que coneixem per les fonts i la seca que va encunyar moneda des de finals del segle iii aC. Es tracta d'un ampli assentament, amb més de 10 ha i una dilatada ocupació que s'explica per la seua situació estratègica, ja que domina la vall del Cànyoles per on discorre la via Heraclea, i també pel domini d'un ric espai agrícola. Les fases ibèriques de la ciutat s'han constatat per estructures parcialment conservades i paquets estratigràfics amb materials de datacions variades, entre els quals trobem materials d'importació. Algunes mencions textuais dels esdeveniments de la Segona Guerra Púnica assenyalen la importància de la ciutat en aquest període.³⁴

Al segle iv aC hem d'assenyalar la rellevància de la Bastida de les Alcusses,³⁵ una poderosa ciutat emmurallada que es troba a l'extrem occidental d'esta unitat comarcal. Possiblement, tots dos nuclis es trobaven tan pròxims que va ser impossible que evitaren una certa fricció territorial,

cosa que va poder provocar que entraren en conflicte fins a la destrucció completa de la Bastida a final del segle iv aC. Més enllà de les conjectures, la veritat és que la ciutat de *Saitabi* va mantenir la seua ocupació i potser va ampliar la rellevància territorial després de la destrucció de la Bastida.

El Tossal del Morquí és un extens lloc arqueològic compost d'espais funeraris i residencials amb una llarga seqüència d'ocupació des del bronze final fins al segle III aC. Controla el pas que connecta la comarca de la Vall d'Albaida amb la costa de la Safor i domina una zona de gran riquesa agrícola. El poblat s'estendria principalment en el sector del vessant ocupat densament en forma de graderia i que abasta més de 5 ha. Això situa el Morquí entre els *oppida* més grans de la zona central valenciana i amb un edifici singular de funció ritual.³⁶ Hi ha pocs dubtes de la seua funció central en l'ordenació del territori fins al segle III aC, en el període ibèric immediat a la conquesta romana. És possible que amb posterioritat fora substituït en el seu paper rector pel Rabat de Rafelcofer, al bell mig de la comarca de la Safor.

La ciutat de la Serreta (Alcoi, Cocentaina, Penàguila) es va elevar en una posició dominant en l'estructura territorial de l'Alcoià-Comtat durant el segle III aC. El poblat va estar ocupat des del ferro antic, però en aquells períodes a penes es distingia dels altres *oppida* de la comarca. Va ser al segle III quan es va esdevenir un creixement urbà que va arribar a ocupar una superfície entorn de les 6 ha. A més de la grandària, concentrava una sèrie de funcions urbanes, entre les quals cal destacar l'existència d'un santuari de caràcter comarcal al qual acudien els fidels a depositar les seues ofrenes, principalment en forma d'exvots de terracota. Així mateix, concentrava les activitats d'intercanvi, evidenciades en un important conjunt d'epigrafia ibèrica en alfabet nord-oriental i grecoibèric i amplis repertoris d'importacions. També destaca un complex sistema de fortificació i un programa iconogràfic propi plasmat sobre vaixelles ceràmiques. La ciutat va ser destruïda durant els esdeveniments de la Segona Guerra Púnica, a finals del segle III.³⁷

El centre ibèric situat sota el nucli urbà de la Vila Joiosa s'ha associat a l'antiga ciutat ibèrica d'*Alon*, la posterior *Alone* romana. La principal documentació d'aquest assentament, a més d'alguns sondejos al centre urbà, procedeix de les àrees de necròpolis que, amb origen antic ja esmentat, mostren un gran dinamisme durant l'ibèric ple, amb àrees al nord i al sud de la ciutat. Aquestes necròpolis i altres àrees artesanals envoltaren el centre habitat al turó del barri antic, on alguns sondejos han identificat els nivells d'habitat. El territori d'*Alon* no sembla que sofrís els efectes de la conquesta romana amb la mateixa intensitat que altres territoris, i molts indicadors ens assenyalen l'activitat d'aquest centre i el seu territori durant el segle II aC.³⁸

La ciutat d'*Ilici* / l'Alcúdia d'Elx s'emplaça en un monticle artificial que controla l'eix de comunicacions del Baix Vinalopó i una àmplia porció de les terres més fèrtils del sud valencià. La revisió de les evidències conegudes

proposa l'existència d'un nucli inicial, des del bronze final fins a època plena, que se situaria al nord de la lloma i que a continuació s'ampliaria fins a cobrir tota la superfície de l'Alcúdia.³⁹ Excavacions recents han identificat importants obres de fortificació cap al segle v i restes de l'habitatge, encara que amb informació a hores d'ara prou limitada.⁴⁰ La principal evidència de la importància del lloc en aquest moment és la destacada col·lecció d'escultures ibèriques vinculades a un espai funerari o sacre⁴¹ en el trànsit entre l'època ibèrica antiga i plena.

Ciutats, estructures polítiques i organització social

Fins ací hem compost el mapa polític dels principals centres rectors del territori ibèric a l'actual País Valencià, però és una imatge d'escassa resolució que s'enfosqueix a mesura que intentem aproximar-nos a una escala de més detall. Malgrat aquestes limitacions, presentarem algunes valoracions de conjunt en l'esquema descrit i, sobretot, un comentari sobre la societat ibèrica que subjau sota aquesta realitat territorial.⁴²

Ciutats en la pràctica

L'estat actual de les investigacions ha ofert dades limitades per a conèixer el funcionament pràctic i la gestió política i econòmica de les ciutats. Més enllà de suposar el protagonisme en termes defensius o la centralització de béns agraris o d'intercanvi, encara ens queda un llarg camí fins a conèixer-ne els mecanismes concrets de funcionament i l'estructura econòmica i administrativa.

Les ciutats mai van acollir la totalitat de la població dels territoris respectius i en aquesta regió van existir nuclis urbans secundaris, normalment d'altura, que replicaven el model de la ciutat a una escala menor i que concentraven activitats especialitzades com l'intercanvi, la transformació de productes i la defensa. I, sobretot, es localitzen constel·lacions d'assentaments rurals que graviten entorn de les ciutats i els *oppida* secundaris. Això advoça per una limitada centralització de funcions i poders en aquesta regió.

Relació camp-ciutat

Els entorns topogràfics elevats de moltes de les ciutats ibèriques obligaven els camperols residents a fer desplaçaments a vegades costosos i feia logísticament complicat traslladar grans volums de producció agrícola a les ciutats. A conseqüència d'aquestes condicions, els centres ibèrics no solen presentar grans infraestructures de transformació agrícola o activitat artesanal. Pels camps pròxims es van distribuir instal·lacions relacionades amb una producció agrícola especialitzada, com almàsseres, molins fariners, terrisseries i d'altres. També, per a facilitar l'activitat agrària, una part de la població es va fixar en llogarets rurals a prop dels nuclis urbans.

Aquesta forma de gestió del sòl, amb camperols vinculats estretament a parcel·les i terrenys diversos, va generar la riquesa que s'observa a les ciutats. Els sistemes agraris que s'han proposat per a la zona valenciana mostren el

desenvolupament de fruiters i produccions mixtes que es diferenciaven de la gestió més orientada als cereals d'altres àrees.⁴³ Aquest model agrari intensiu obligava els diferents grups domèstics o corporatius a laborar amb major amplitud temporal i a vegades amb aplicació de coneixements molt específics per a la gestió dels agrosistemes. D'aquesta manera, s'introduïren modalitats de gestió del treball, organització de les tasques i relacions socials de producció que, sens dubte, condicionaren el desenvolupament d'institucions diferents de les d'altres zones amb models rurals i patrons d'assentament diferents. La investigació futura s'haurà de referir a aquests aspectes per a entendre les bases socioeconòmiques ibèriques i el seu correlat en l'entramat urbà.

Estructura física i anàlisi social

Fins ara només disposem de perfils borrosos de la realitat urbana, perquè per a bona part de les ciutats únicament es coneixen dades de la suposada superfície, perímetres emmurallats i vestigis destacats com l'escriptura o ceràmiques de prestigi. Malgrat aquestes limitacions en el coneixement de l'estructura urbana i la realitat arquitectònica, podem suggerir unes quantes pautes.

La mobilització de treballs col·lectius en la construcció de les ciutats ibèriques valencianes és equiparable a l'erecció de monuments en altres àrees. Algunes de les ciutats més ben conegudes, com el Tossal de Sant Miquel de Lliria / *Edeta*, Xàtiva / *Saetabi* o la Serreta, presenten àmplies terrasses de murs en maçoneria de pedra seca amb reble de sediments, a vegades de més de dos metres d'altura, que formen plataformes sobre les quals s'erigeixen els habitatges i altres estructures. Aquestes construccions són compartides per diverses cases i barris, cosa que delata obres de caràcter col·lectiu, en forma de blocs cúbics compactes que són iniciatives arquitectòniques d'escala comunitària. També les muralles i les fortificacions construïdes es poden considerar autèntiques obres comunals massives.

L'absència d'altres edificis públics, com ara temples monumentals, per tant, no ha de considerar-se una limitació en les capacitats tècniques i econòmiques de les ciutats ibèriques de la zona; més aviat deu tractar-se d'una qüestió cultural i d'inhibició en l'expressió de certes formes de poder, que diferencia la ciutat ibèrica de les ciutats clàssiques del Mediterrani. Podríem fins i tot parlar d'un patró d'arquitectura cooperativa feta pel col·lectiu urbà per a ell mateix i que emfatitza el disseny comunitari. I així s'eludeixen les formes conspícues i jerarquitzades d'altres zones que anaven encaminades a distingir àmpliament els grups destacats i a marcar les distàncies socials. En el nostre cas d'estudi, aquests patrons edilicis devien afavorir els comportaments cooperatius i corporatius.

Ciutats i poders descentralitzats

A hores d'ara, bàsicament sols trobem espais excavats àmpliament a les ciutats de la Serreta i del Tossal de Sant Miquel, i en tots dos casos amb les limitacions pròpies del

registre d'excavacions antigues. No obstant això, de les dades disponibles se n'extrauen algunes reflexions d'interès sobre el model urbà. La principal conclusió a la qual volem alludir és el caràcter descentralitzat de les estructures de poder observables en les trames urbanes. Els principals elements que es refereixen al control dels recursos econòmics, a l'esfera ideològica o a l'administració, es distribueixen en diverses unitats domèstiques en el si de la ciutat, sense que hi haguera un únic focus de poder econòmic, social o ideològic clarament definit i delimitat en l'espai, com els palaus o les cases destacades d'altres territoris ibèrics. I aquests mateixos elements de poder són presents en altres assentaments del territori.⁴⁴

Hem relacionat aquesta dispersió dels elements diacrítics amb l'absència d'institucions centralitzadores pròpies de les societats antigues com el palau o el temple, o l'escassa monumentalitat dels centres ibèrics. Tot això ens porta a proposar un model social en què no s'emfatitzen les distàncies socials clarament definides entre un reduït grup de poder i la població de base. Més aviat pensem que, sense negar la jerarquització política i social, també es fomentaven comportaments de caràcter col·lectiu i corporatiu en les estratègies socials i en l'exercici del poder.

A parer meu, més que sistemes altament jeràrquics que comportaren la imposició clarament d'un llinatge dominant sobre la resta de la població, l'estructura social del País Valencià ens ofereix una imatge d'unitats socials semblants, amb poders parcel·lats i de naturalesa heteràrquica, competint per les posicions de domini. Aquestes unitats socials de base es poden correspondre amb cases (en el sentit de Lévi-Strauss), faccions o altres grups corporatius que mantindrien actituds de competició, però també amb pautes de mitigació dels seus aspectes més agressius i desenvolupant col·laboració entre si.⁴⁵

Una expressió espacial la podem trobar en el fet que les cases de les famílies poderoses es troben distribuïdes en el territori edetà, o en el contestà de la Serreta. Un altre tret que expressaria aquesta estructura de grups en competició es podria trobar, per exemple, en l'existència de diverses necròpolis a la ciutat d'*Alon*. En efecte, al nord i al sud de la ciutat i articulades pels diferents eixos viaris es disposen àrees funeràries equiparables en composició, cronologia, estructures i gradient de riquesa.⁴⁶ Aquesta estructura policèntrica difereix de la concentració de l'espai funerari en un únic emplaçament, com correspondria al lloc de memòria i ritual d'un únic grup dirigent, i més aviat suggereix grups de poder semblant compartint l'espai urbà.

En definitiva, aquesta panoràmica esbossada amb pinzellades gruixudes no pretén ser més que un punt de partida de futurs estudis que permeten avançar en el coneixement de l'estructura urbana dels paisatges ibèrics, i especialment en els esquemes socials que els materialitzaven. La societat ibèrica estaria articulada des de la base de grups corporatius d'estructura semblant i en competició per accedir i mantenir les seues cotes de poder. Aquest es-

quema ajudaria a entendre el model escassament centralitzat de les ciutats ibèriques de la zona i sobretot a explicar l'escassa diferència entre els principals centres i els *oppida* secundaris, que varien únicament en l'escala i en la grandària, no pas en l'estructura. D'aquesta manera es va configurar una estructura urbana que comparteix components amb altres sistemes, però que constitueix un model certament original en el marc dels processos urbans del Mediterrani antic.

Ciutats i sistemes de govern

Aquestes ciutats estaven regides per grups de poderosos que van quedar reflectits en els rics programes iconogràfics d'*Edeta* o de la Serreta d'Alcoi. Grups de dansaires, genets, processons, escenes de caça o de combat es van pintar sobre les parets dels vasos ceràmics fets servir per les classes dirigents per a exhibir el seu estatus.⁴⁷ Si traslladem aquesta expressió col·lectiva a termes polítics, cal concloure que les imatges no mostren la preeminència d'un gran líder, ni una única persona que destaquí sobre les altres, cosa que seria pròpia d'un lideratge personal. Més aviat trobem l'expressió d'un grup d'homes i dones, de famílies, fet que ens portaria a suggerir l'existència d'un poder col·legiat, o bé competitiu, entre els diferents caps de llinatges i faccions.

Es podria adduir que som davant d'expressions que no necessàriament mostren escenes objectives, sinó representacions simbòliques de l'ideal aristocràtic. Tot i això, encara que siguin representacions ideals, si s'haguera volgut reforçar la identitat individual i la preeminència personal en els mateixos termes simbòlics, trobaríem les seues representacions associades a un personatge, representació del lideratge. A parer meu, hem d'emmarcar aquesta expressió en les formes de poder col·lectiu, negociat i competitiu entre diferents persones que comparteixen la direcció de la societat i els seus diversos segments.

L'IBÈRIC FINAL (SEGLES II-I AC). ELS TERRITORIS IBÈRICS DAVANT LA DOMINACIÓ ROMANA

A partir de l'últim terç del segle III aC va començar a deixar-se sentir la pressió territorial i política de *Carthago*, la metròpoli nord-africana, a través de la dinastia bàrquida. Instal·lats a *Qart Hadasht*, actual Cartagena, els cartaginesos van emprendre un projecte de domini territorial que refermava una intensa interacció econòmica desenvolupada des de feia segles. Van emprendre actuacions de naturalesa diversa, des de pactes amb els *oppida* locals fins a enfrontaments oberts. Precisament l'atac i la captura de Sagunt / *Arse* va desencadenar la guerra entre cartaginesos i romans lliurada a bona part d'Ibèria.

Continuïtats i canvis en la geografia política

La guerra va donar pas als inicis de la dominació romana i, amb això, a una nova etapa en què el territori ibèric es va integrar gradualment a la nova potència hegemònica al

Mediterrani, encara que a la pràctica va continuar gaudint d'un bon grau d'autonomia i un destacat desenvolupament cultural. Les circumstàncies de les guerres d'annexió, les actituds hostils o, al contrari, les aliances van provocar abandonament i pervivències d'una important trama dels *oppida* que van configurar una nova estructura territorial. Podem identificar diferents tipus de processos que de manera convergent van anar configurant una nova geografia política que va marcar el període final de la cultura i la societat ibèriques.⁴⁸

D'una banda, trobem importants abandonaments en algunes de les ciutats esmentades que van ser capitals dels territoris respectius i que havien articulat organitzacions polítiques de caràcter estatal. Potser la principal reestructuració la trobem als territoris de Sant Miquel de Lliria / *Edeta* i la Serreta, dos casos ben estudiats arqueològicament. També en altres territoris van patir els efectes de la conquesta romana i la caiguda dels nuclis centrals dona compte de la dissolució dels projectes polítics que encapçalarien. En aquesta dinàmica podem incloure el Castellar de Meca, als límits sud-occidentals del País Valencià, o el Tossal del Morquí, a cavall de la Vall d'Albaida i la Safor, o La Escuera,⁴⁹ al Baix Segura.

Un procés contrari és la pervivència d'importants nuclis de població, entre els quals s'inclouen les principals ciutats que dirigien els entorns respectius, com *Kelin*, *Arse*, *Kili*, *Saitabi*, *Alon* o *Ilici*. I juntament amb aquests nuclis, alguns *oppida* secundaris es van reforçar en aquest període i van exercir el control dels seus territoris, com és el cas d'El Pico de los Ajos,⁵⁰ Cerro Lucena,⁵¹ el Rabat de Rafelcofer, el Cabeçó de Mariola o El Monastil. Aquesta perduració d'un bon nombre d'importants nuclis ibers s'ha d'entendre com el manteniment de les estructures socials i polítiques locals, sempre sota l'aquiescència de Roma.⁵²

Noves fundacions refermaren el disseny territorial a partir d'importants nuclis en llocs fins a aquell moment no ocupats per nodes d'ordenament regional i centres de decisió política entre els quals destaca la fundació de la colònia romana de *Valentia* el 137 aC. Aquesta ciutat, a més, va articular la desembocadura del riu Túria i va reforçar la trama urbana supraregional després de l'abandonament de la ciutat d'*Edeta*.⁵³ Un centre destacable és el nucli portuari de la Torre de la Sal (Castelló), una aglomeració urbana que articulava les terres septentrionals del país, en un entorn que fins llavors no havia estat ocupat per centres urbans de dimensions i importància semblants als d'altres comarques.⁵⁴

Hi havia una intensa activitat als santuaris territorials com a centres d'agregació i creació de noves comunitats en el marc de la redefinició ètnica fruit de la conquesta i dominació romana. Alguns santuaris que es van veure reforçats en aquests moments foren els de Muntanya Frontera, la Carrasposa, la Serreta, la Malladeta o Guardamar. Aquests llocs de culte no tingueren processos de monumentalització edilícia en època tardoibèrica, com va ocórrer a La Encarnación i al Cerro de los Santos, a les zones

veïnes d'Albacete i de Múrcia, però comparteixen l'increment de l'activitat ritual. Aquests santuaris van adquirir les funcions d'agregació territorial i construcció d'identitats col·lectives en un període previ a la municipalització romana de temps d'August.⁵⁵

El darrer procés destacable d'aquest període és l'augment notori del poblament rural en forma d'alqueries i llogarets en un procés d'intensificació de la producció agrària. Possiblement, la necessitat de satisfer els tributs i les exigències romanes sobre els territoris conquerits explica aquest increment productiu. A més, la pacificació que havia comportat la dominació va permetre ocupar espais geogràfics que abans havien estat deserts per friccions territorials i la inestabilitat pròpia del context de conflicte ibèric. Les formes d'assentament són les pròpies de la tradició ibèrica de la zona, i difícilment es pot deduir que es tractara d'un procés de colonització de poblacions d'origen italià. Més aviat podríem parlar del reassentament de poblacions locals, quan l'abandonament dels *oppida* va anar acompanyat de la subsegüent ocupació de les planes.

Per damunt de tota aquesta trama, el poder romà se situava a la cúspide i s'exercia des de dos importants enclavaments: la vella ciutat de *Carthago Nova* o la colònia de *Valentia*, al nostre territori. Aquestes dues ciutats necessàriament requerien la connivència dels poders ibèrics i la continuïtat de bona part de les estructures polítiques i de domini indígenes durant el primer moment de dominació romana. Roma permetria una certa autonomia de gestió de l'espai a les comunitats ibèriques sota el reconeixement del seu domini i amb la finalitat d'extreure'n els recursos a partir de la imposició de tributs.

Tota aquesta documentació s'incardina en el context històric del segle II aC, que es pot considerar un període d'impuls del procés de dominació de Roma, especialment cap als anys centrals de la centúria. En aquell moment, amb la derrota de Viriat i la presa de Numància, es van pacificar les àrees interiors de la Península, fet que va permetre dedicar esforços a l'ordenació dels territoris conquerits. A l'àrea d'estudi s'hi identifiquen clars avenços en aquest sentit, com la fundació de *Valentia*, ja esmentada. En aquests anys, concretament el 132 aC, es va enviar una comissió a Hispània de deu senadors per organitzar els territoris conquerits.⁵⁶

L'impuls d'aquestes accions degué obeir a decisions centralitzadores romanes que buscaven refermar la dominació i una gestió més eficaç dels territoris conquerits. Tanmateix, l'abast d'aquestes iniciatives, lluny de donar-se per garantit, s'ha de valorar en el context local i en el marc de participació dels grups ibèrics, que eren les poblacions absolutament predominants en aquests moments. Qualsevol estratègia de dominació romana a l'àrea oriental d'Ibèria havia de comptar amb la necessària connivència de les poblacions locals, tenint en compte l'amplitud del projecte territorial i la localització de les àrees preferents sotmeses al control directe en altres regions peninsulars.

Processos econòmics i socials en un món canviant

Juntament amb els sistemes de domini polític s'anaven implementant noves estratègies de control i explotació econòmica, com la introducció de la moneda com a nou instrument d'intercanvi o la creació de calçades per a noves formes de connexió de territoris basades en l'increment de trànsit rodat. Del primer fenomen en donen compte les encunyacions de monedes de les seques d'*Arse*, *Kelin*, *Kili* o *Saiti-Saitabi*. Evidència del segon procés són les calçades empedrades documentades a *Alon*, a la comarca de la Costera i en altres zones⁵⁷ i que anticipen els grans projectes de construcció de vies a partir del regnat d'August. També les activitats d'intercanvi van quedar afavorides per aquesta trama urbana i les seues funcions de centres redistribuidors. Així va tenir lloc una ràpida expansió del comerç italià, amb l'arribada massiva d'àmfores vinàries itàliques i de vaixelles fines campanianes i calenes.

Testimoni del protagonisme de les estructures socials i de poder ibèriques serà la revitalització de les necròpolis, com el Corral de Saus, el Poble Nou i les Casetes a la Vila. Encara que es documenten canvis en la composició dels aixovars, en què desapareixen les armes, i en les formes de les tombes, aquests cementiris donen testimoni de trames socials sancionades al camp dels ritus funeraris.⁵⁸

Finalment, va tenir lloc el floriment de rics estils simbòlics sobre ceràmiques. Als coneguts tallers figuratius il·licitans s'hi poden sumar altres cercles pictòrics, com el d'Alcoi, els de la Vila Joiosa o les representacions d'éssers híbrids propis de terres valencianes i presents a *Kelin*, *Kili* o *Valentia*, expressió d'un complex món ideològic i simbòlic.⁵⁹

En aquests temps finals de la cultura ibèrica es van donar algunes de les expressions culturals més destacades, com les esmentades ceràmiques figurades, mentre que es mantenien actives les estructures polítiques i socials ibèriques. Possiblement, en aquest primer moment de la dominació es van desplegar estratègies de col·laboració i Roma va mostrar actituds permissives que facilitaven el control i l'explotació dels dominis conquerits a Ibèria, mentre centaven l'atenció en l'annexió d'altres territoris allunyats d'aquesta franja mediterrània.

Les guerres civils i el final d'una època

Els processos territorials i socioeconòmics descrits configuren una etapa inicial de la implantació romana que, a grans trets, hem de situar en uns temps aproximats i que finalitzà cap a la dècada dels anys 70 aC. La fita és el conflicte bèl·lic de Sertori que va afectar intensament les terres valencianes i que va marcar un punt d'inflexió en les dinàmiques territorials de la regió, tal com les evidències arqueològiques i els testimonis literaris assenyalen.⁶⁰ En aquestes dates es va escaure l'episodi històric de les guerres civils entre els partidaris de Sertori i el bàndol senatorial. Bona part d'aquesta confrontació es va lliurar en terres valencianes, i les fonts grecollatines esmenten el protagonisme de *Dianium* com a principal base naval portuària o les batalles de *Lauro*, *Sucro*, *Valentia* i *Saguntum*.⁶¹

Aquest conflicte va suposar la destrucció de *Valentia*, el 75 aC, i de tot un seguit de ciutats ibèriques. Aquests esdeveniments històrics van tenir un gran impacte sobre les poblacions locals, que patiren els efectes de la guerra als seus territoris, o bé s'hi van veure implicades directament o indirectament. Aquesta fita històrica va significar un canvi dràstic en el poblament ibèric secular en el qual podríem situar l'inici d'una nova etapa que va suposar l'actuació directa del domini romà i va preludiar els processos de les dècades següents, ja sota l'empremta d'unes noves formes culturals i territorials de clara matriu romana.

VALORACIONS FINALS

Aquesta breu anàlisi dels paisatges i de les societats del País Valencià en època ibèrica contribueix a la nostra comprensió de les dinàmiques sociopolítiques a la Mediterrània del primer mil·lenni aC. Si bé ens manca una major informació arqueològica per entendre aquests processos amb més profunditat, podem afirmar, tanmateix, que la recerca ha assolit una destacada maduresa en les darreres dècades. La incansable tasca investigadora desenvolupada pels departaments universitaris, museus i altres institucions ha situat el nostre coneixement de l'edat del ferro al nivell d'altres regions mediterrànies. I la renovació metodològica i teòrica dels estudis ibèrics permet síntesis actualitzades com la presentada en aquestes planes.

El nostre treball s'ha enfocat com una anàlisi comparativa dels diversos territoris de l'àrea d'estudi per a entendre processos culturalment específics, identificant, mitjançant una investigació a microescala, les variacions entre àrees. Som conscients que molts trets eren compartits pels diferents pobles, tots inserits en la cultura ibèrica, però amb l'estudi sensible al context s'han revelat formes canviants de caràcter territorial, social i econòmic i també dinàmiques temporals i històriques pròpies.

Així, les comarques septentrionals mostren una intensa dinàmica de formació de petits centres fortificats que des del ferro antic marquen un paisatge heteràrquic i de competició de cèl·lules de poder que declina a finals del segle v. Aquest panorama contrasta amb les tendències aglutinants de les comarques centrals i meridionals valencianes, que des de la mateixa època van anar constituint centres urbans amplis que van tenir un major recorregut temporal, amb un desenvolupament intens en l'època ibèrica plena, just quan declinaven els centres del nord. Tanmateix, trobem altres diferències entre el sud intensament freqüentat per poblacions colonials en certes èpoques i zona de les àmplies necròpolis tumulàries amb escultures, i que contrasta amb unes terres centrals que manquen d'aquests elements i que van bastir centres urbans de majors dimensions.

Possiblement, darrere d'aquestes variacions regionals, i moltes d'altres que podríem citar, s'hi amaguen les identitats ètniques que van reconèixer els autors grecollatins.

Però ací no acaba el relat; si reduïrem l'escala d'anàlisi, encara podríem veure més diferències en dinàmiques, estructures i processos històrics que s'avenen amb la naturalesa fragmentada de l'espai geopolític ibèric. Lluny de les visions generalitzadores de la societat i la història ibèriques escrites en èpoques passades, avui la recerca transita entre els processos generals i l'atenció a les particularitats d'aquesta intricada època de la nostra història.

NOTES I REFERÈNCIES

- [1] Vegeu-ne una completa síntesi historiogràfica a C. ARANEGUI. *Los iberos ayer y hoy. Arqueologías y culturas*, Madrid 2012, p. 29-52.
- [2] L. ABAD. «Las culturas ibéricas del área suroriental de la Península Ibérica». *Paleoetnología de la Península Ibérica. Complutum*, núm. 2-3 (1992), p. 151-166.
- [3] T. HODOS. *The Archaeology of the Mediterranean Iron Age: A Globalising World, c. 1100-600 BCE*. Cambridge 2020.
- [4] A. LORRIO, S. PERNAS, J. TRELLIS, D. TEJERINA i G. OLMEDO. «Peña Negra (Crevillent, Alicante): La ciudad orientalizante de Herna y su territorio». A: S. CELESTINO i E. RODRÍGUEZ (coord.). *Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo*. Mèrida 2020, p. 521-540.
- [5] J. PÉREZ BALLESTER, A. VELASCO, R. BORREDÁ i J. A. RODRÍGUEZ. «La solana del Castell de Xàtiva desde la prehistoria hasta la llegada de Roma». *Saitabi*, núm. 70 (2020), p. 15-42.
- [6] H. BONET i C. MATA. «Habitat et territoire au Premier Âge du Fer en Pays Valencien». A: *Mailhac et le Premier Âge du Fer en Europe Occidentale: Hommages a Odette et Jean Taffanel (Carcassonne, 1997)*. Latas 2000, p. 61-72.
- [7] C. GÓMEZ BELLARD i P. GUÉRIN. «Testimonios de producción vinícola arcaica en L'Alt de Benimaquía (Denia)». *Huelva Arqueológica*, núm. 13/2 (1991), p. 9-32; J. VIVES-FERRÁNDIZ. *Negociando encuentros: Situaciones coloniales e intercambios en la costa oriental peninsular (ss. VIII-VI a. C.)*. Barcelona 2005; I. GRAU i D. RUIZ-ALCALDE (ed.). *La Necrópolis Protohistórica y Romana de Les Casetes - Sector Jovada (La Vila Joiosa, Alacant: Espacios, prácticas y rituales funerarios en el litoral de la Contestania (ss. VII a. n. e. - V d. n. e.))*. Jaén 2021.
- [8] A. OLIVER. «Bosquejo de la investigación y problemática de la Edad del Bronce y del Hierro Antiguo en Castellón». A: G. AGUILLELLA (ed.). *Tossal del Mortórum: Un asentament de l'edat del bronze i del ferro antic a la Ribera de Cabanes (Castelló)*. Castelló 2017, p. 7-14.
- [9] A. BARRACHINA. *Los Morrones de Cortes de Arenoso: Un poblado de la Edad de Hierro en el Alto Mijares, Castellón*. Castelló 2020.
- [10] G. AGUILLELLA (ed.). *Tossal del Mortórum: un asentament...*, op. cit.
- [11] A. BARRACHINA. *Los Morrones de Cortes...*, op. cit.
- [12] G. AGUILLELLA (ed.). *Tossal del Mortórum: un asentament...*, op. cit.

- [13] P. CLASTRES. *Investigaciones en antropología política*. Barcelona 1981, p. 181-216.
- [14] A. OLIVER. *El Puig de la Nau, Benicarló*. Castelló 2006.
- [15] C. MATA (coord.). *De Kelin a Los Villares (Caudete de las Fuentes, Valencia): Nacimiento y decadencia de una ciudad ibera*, València 2021.
- [16] I. GRAU i J. M. SEGURA. *El oppidum ibérico de El Puig d'Alcoi: Asentamiento y paisaje en las montañas de la Contestania*. Alcoi 2013.
- [17] R. BASSO. «La producción de hilo a finales de la Edad del Bronce e inicios de la Edad del Hierro en el Sureste y el Levante peninsular: las fusayolas de materiales óseos», *MARQ. Arqueología y Museos*, núm. 9 (2018), p. 47-59.
- [18] H. BONET i C. MATA. «El urbanismo ibérico en el área valenciana. El oppidum como centro de poder y reflejo del tejido social». *Butlletí Arqueològic*, núm. 31 (2009), p. 107-144.
- [19] L. ABAD, I. GRAU, F. SALA i J. MORATALLA. «Ancient Trade in South-Eastern Iberia: the Lower Segura River as Focus of Exchange Activities», *Ancient West and East*, núm. 2 (2003), p. 265-287.
- [20] J. MORATALLA. «El territorio meridional de la Contestania». A: L. ABAD, F. SALA i I. GRAU (ed.). *La Contestania Ibérica: Treinta años después*. Alacant 2005, p. 91-117.
- [21] H. BONET, I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Estructura social y poder en las comunidades ibéricas de la franja central mediterránea». *Arqueo Mediterrània*, núm. 14 (2016), p. 251-272.
- [22] J. VELAZA. «Epigrafía y lengua ibéricas». A: A. G. SINER i J. VELAZA (coord.). *Lenguas y epigrafías paleohispánicas*. Barcelona 2022, p. 183-221.
- [23] H. BONET, I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Estructura social y poder...», *op. cit.*; I. GRAU, «Ciudades y sociedad urbana ibérica en el País Valenciano (siglos VIII-I a. C.). Una visión panorámica y algunas reflexiones sobre los modelos sociales». A: M. C. BELARTE, J. NOGUERA, R. PLANA-MALLART i J. SANMARTÍ (ed.). *Urbanization in Iberia and Mediterranean Gaul in the first millennium BC*. Tarragona 2019, p. 229-250.
- [24] A. OLIVER. *El Puig de la Nau...*, *op. cit.*
- [25] H. BONET, I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Estructura social y poder...», *op. cit.*; I. GRAU, «Ciudades y sociedad urbana...», *op. cit.*
- [26] C. MATA (coord.). *De Kelin a Los Villares...*, *op. cit.*
- [27] H. BONET. *El tossal de Sant Miquel de Lliria: la antigua Edeta y su territorio*. València 1995; H. BONET, C. MATA i A. MORENO. «Iron Age Landscapes and Rural Habitat in the Edetan Territory, Iberia (4th-3rd Centuries BC)». *Journal of Mediterranean Archaeology*, núm. 21/2 (2008), p. 165-189.
- [28] H. BONET. *El tossal de Sant Miquel...*, *op. cit.*
- [29] C. ARANEGUI. *Sagunto: Oppidum, emporio y municipio romano*. Barcelona 2014; M. A. MARTÍ BONAFÉ. *El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica*. València 1998.
- [30] R. ALBIACH. *L'oppidum de la Carència de Torís i el seu territori*. València 2013.
- [31] R. ALBIACH. *L'oppidum de la Carència...*, p. 41-88.
- [32] S. BRONCANO i M. ALFARO. *Los accesos a la ciudad ibérica de Meca mediante sus caminos de ruedas*. València 1997; J. FERRER, A. LORRIO i J. VELAZA. «Las inscripciones ibéricas en escritura suroriental del Castellar de Meca (Ayora)». *Palaeohispanica*, núm. 15 (2015), p. 161-176.
- [33] J. PÉREZ BALLESTER, F. ARASA i E. MORA, «Arqueología», A: Carlet. *Historia, geografía, arte y patrimonio*. València 2015, p. 119-144; C. ARANEGUI. *El sucronense sinus en época ibérica*. València 2015.
- [34] J. PÉREZ BALLESTER, A. VELASCO, R. BORREDÁ i J. A. RODRÍGUEZ. «La solana del Castell de Xàtiva...», *op. cit.*
- [35] H. BONET i J. VIVES-FERRÁNDIZ. *La Bastida de les Alcuses 1928-2010*. València 2011.
- [36] I. GRAU, S. CLOQUELL i P. ROSELLÓ. «El conjunt arqueològic del Tossal del Morquí. Aportacions al coneixement de la Protohistòria (s. IX a III aC) a les comarques centrals valencianes». *Archivo de Prehistoria Levantina*, núm. 32 (2018), p. 81-103.
- [37] M. OLCINA, I. GRAU, S. MOLTÓ, C. REIG, F. SALA i J. M. SEGURA. «Nuevas aportaciones a la evolución de la ciudad ibérica: el caso de La Serreta». A: C. ARANEGUI (ed.). *Los iberos, príncipes de Occidente. Las estructuras de poder en la sociedad ibérica*. València 1998, p. 35-46; I. GRAU. *La organización del territorio en el área central de la Contestania Ibérica*, Alacant 2002; I. GRAU, I. AMORÓS i J. M. SEGURA. *El santuario ibérico y romano de La Serreta. Prácticas rituales y paisaje en el área central de la Contestania*. Alcoi 2017.
- [38] A. ESPINOSA, D. RUIZ i A. MARCOS. «Nuevas aportaciones al conocimiento de La Vila Joiosa en Época Ibérica». A: L. ABAD, F. SALA i I. GRAU (ed.). *La Contestania Ibérica*, p. 179-196; P. ROUILLARD, A. ESPINOSA i J. MORATALLA. *Villajoyosa Antique (Alicante, Espagne): Territoire et topographie: Le sanctuaire de la Malladeta*, Madrid 2014.
- [39] J. MORATALLA. «El territorio meridional...», *op. cit.*
- [40] H. UROZ, A. LORRIO i J. UROZ SÁEZ. «La muralla y las primeras huellas de urbanismo de la fase ibérica antigua de La Alcudia de Elche». *Complutum*, núm. 33/1 (2022), p. 177-209.
- [41] F. SALA. «Algunas reflexiones a propósito de la escultura ibérica de la Contestania y su entorno». A: L. ABAD i J. SOLER (ed.). *Actas del Congreso de Arte Ibérico en la España Mediterránea*. Alacant 2007, p. 51-82.
- [42] H. BONET, I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Estructura social y poder...», *op. cit.*; I. GRAU, «Ciudades y sociedad urbana...», *op. cit.*
- [43] G. PÉREZ JORDÀ, N. ALONSO i M. P. IBORRA. «Agricultura y ganadería protohistóricas en la Península Ibérica: modelos de gestión». A: A. RODRÍGUEZ i I. PAVÓN (ed.). *Arqueología de la tierra: Paisajes rurales de la protohistoria peninsular*. Càceres 2007, p. 327-372.
- [44] I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Entre casas y comunidades. Formas de organización y relación social en el área oriental de la Península Ibérica (siglos V-II a. n. e.)». A: A. RODRÍGUEZ, I. PAVÓN i D. DUQUE (ed.). *Más allá de las casas: Familias, linajes y comunidades en la protohistoria peninsular*. Càceres 2018, p. 73-109.

- [45] H. BONET, I. GRAU i J. VIVES-FERRÁNDIZ. «Estructura social y poder...», *op. cit.*, nota 43.
- [46] C. GÓMEZ BELLARD i P. GUÉRIN. «Testimonios de producción...», *op. cit.*; J. VIVES-FERRÁNDIZ. *Negociando encuentros*, *op. cit.*; I. GRAU i D. RUIZ-ALCALDE (ed.). *La Necrópolis Protohistórica...*, *op. cit.*
- [47] C. ARANEGUI (coord.). *Damas y caballeros en la ciudad ibérica: las cerámicas decoradas de Lliria (Valencia)*. Madrid 1997.
- [48] F. ARASA. «La romanización de los *oppida* en el País Valenciano. Evolución del poblamiento en los siglos II-I a. C.». *Alebus*, núm. 13 (2003), p. 199-219.
- [49] J. MORATALLA. «El territorio meridional...», *op. cit.*
- [50] D. QUIXAL, D. PÉREZ, J. L. AZORÍN i A. SERRANO. «El Pico de los Ajos (Yátova, Valencia) durante los siglos II-I a. C. Territorio, movilidad y comercio en el valle del magro tras la conquista romana». A: J. J. CASTELLANO, E. GANDÍA, A. MARTÍNEZ i Á. VELASCO (coord.). *Jornades d'estudis sobre contestans i edetans davant de la romanització*. Xàtiva 2023, p. 387-400.
- [51] J. J. CASTELLANO. «La romanización de un *oppidum*». A: J. J. CASTELLANO, E. GANDÍA, A. MARTÍNEZ i Á. VELASCO (coord.). *Jornades d'estudis...*, *op. cit.*, p. 345-366.
- [52] I. GRAU. «El Cabeço de Mariola y las dinámicas complejas de la expansión romana (siglos II-I a. C.). Fortificaciones republicanas y reinterpretaciones locales en los *oppida* de Iberia oriental». *Archivo Español de Arqueología*, núm. 94 (2021), p. 1-16.
- [53] A. RIBERA i H. BONET. «La conquista romana i el procés de romanització en el món ibèric». A: H. BONET, R. ALBIACH i M. GOZALBES (coord.). *Romans i visigots a les terres valencianes*. València 2003, p. 79-90.
- [54] E. FLORS. *Torre la Sal (Ribera de Cabanes, Castellón): Evolución del paisaje antrópico desde la prehistoria hasta el medioevo*. Castelló 2009.
- [55] I. GRAU. «Ritual Practices and Sacred Landscapes: Identity and Territorial Organisation in Late Iron Age and Early Roman Eastern Iberia». A: A. G. SINER i V. REVILLA (ed.). *Religious Dynamics in a Microcontinent: Cult Places, Identities, and Cultural Change in Hispania*. Turnhout 2022, p. 27-36.
- [56] M. SALINAS. «Reflexiones sobre la guerra de Sertorio en la Hispania Citerior y sus fuentes literarias». A: F. SALA i J. MORATALLA (ed.). *Las guerras civiles romanas en Hispania: una revisión histórica desde la Contestania*. Alacant 2014, p. 23-33.
- [57] F. ARASA, «Una aproximación al estudio de los caminos ibéricos en el País Valenciano». *Complutum*, núm. 34/1 (2023), p. 197-220.
- [58] C. GÓMEZ BELLARD i P. GUÉRIN. «Testimonios de producción...», *op. cit.*; J. VIVES-FERRÁNDIZ. *Negociando encuentros*, *op. cit.*; I. GRAU i D. RUIZ-ALCALDE (ed.). *La Necrópolis Protohistórica...*, *op. cit.*
- [59] T. TORTOSA i A. POVEDA (coord.). «*Vasa picta* ibérica: Talleres de cerámica del sureste hispano (s. II a. C. - I d. C.)». Mèrida 2021.
- [60] F. SALA i J. MORATALLA (ed.). *Las guerras civiles romanas...*, *op. cit.*
- [61] F. SALA i J. MORATALLA (ed.). *Las guerras civiles romanas...*, *op. cit.*

NOTA BIOGRÀFICA

Ignasi Grau Mira (Alcoi, 1971), catedràtic d'arqueologia de la Universitat d'Alacant (2019). Ha centrat la seva recerca en les societats de l'edat del ferro de la Ibèria mediterrània, especialment en els seus processos històrics i les dinàmiques socials. A més, ha orientat la seua preocupació científica a l'estudi del comportament espacial de les societats a través de l'arqueologia del paisatge, desenvolupant els seus estudis, a més de la Mediterrània, a la Polinèsia i als Andes.